

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE
FUNDADA EL 1844

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

EDITAT DES DEL 1901

TARRAGONA

Època V, any 2006, núm. 28

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE

Director: JORDI LÓPEZ VILAR

Consell de Redacció:

JOAN-VIANNEY Mª ARBELOA, MANEL FUENTES, RAFAEL GABRIEL,
MANEL GÜELL, ELOY HERNÁNDEZ, LLUÍS PIÑOL, JORDI ROVIRA,
JAUME TEIXIDÓ, JOSEP Mª VERGÈS

Amb l'ajut de:

Diputació de Tarragona

Ajuntament de
TARRAGONA

BASF

BASF Española SA

DOW CHEMICAL IBERICA, SL

**REPSOL
YPF**

Port de Tarragona

Autoritat Portuària de Tarragona

ISSN: 1695 - 5862

Dipòsit legal: T. 14 - 1958

Ho edita: Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Apartat postal 573. Tarragona
Imprès per Gràfiques DARC, SL, Polígon Industrial, c/ Curtidors, 8 - VALLS (Tarragona) - Any 2007

ÍNDIX ANY 2006

RAMON VIÑAS, FRANCESC VERGÈS, JOSEP M. VERGÈS, MARTA FONTANALS, <i>La primera troballa de pintura rupestre a la serra del Montsant: l'abric del barranc dels Bassots (Cabacés, Priorat, Tarragona)</i>	5
RAIMON GRAELLS, <i>Aproximació als materials metàl·lics del jaciment ibèric de la Serra de l'Espasa (Priorat, Tarragona)</i>	15
RAÚL BALSERA, <i>El asentamiento ibérico de la Serra de l'Espasa (Caspades, Tarragona) a través de sus evidencias numismáticas</i>	35
· · ·	
GÉZA ALFÖLDY, <i>Las inscripciones de Tárraco en el Corpus Inscriptionum Latinarum: Historia, problemas y perspectivas de una edición epigráfica</i>	75
JORDI LÓPEZ, <i>El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana, assaig de síntesi</i>	97
RAMON JÁRREGA, <i>La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa i estat actual dels coneixements i hipòtesis de treball</i>	137
JAVIER ANDREU, ÒSCAR CURULLA, PEDRO OTIÑA, <i>Un nuevo documento sobre los Minicii de Tárraco</i>	199

LLUÏSA AMENÓS, <i>Glossari terminològic i iconogràfic sobre l'ofici de ferrer i les seves activitats productives (s. XIV-XV)</i>	211
ANTONIO MARTÍNEZ, <i>Manufactures inèdites d'argenteria gòtica a les comarques de l'Urgell i Les Garrigues</i>	281
JOAN MENCHON, IMMA TEIXELL, <i>El portal medieval de la capella de Sant Magí de la muralla de Tarragona</i>	299
MARIA BONET, <i>La Conca de Barberà i Montblanc a la cruïlla del segle XII</i>	333
JOAN HILARI MUÑOZ, <i>La creu de pedra del canonge Mateu Boteller i l'arquitecte Martín García de Mendoza (Tortosa, 1609-10)</i> . .	371
Memòria d'activitats de l'any 2006	385
Normes de publicació dels originals	389

EL POBLAMENT RURAL DEL CAMP DE TARRAGONA EN ÈPOCA ROMANA: ASSAIG DE SÍNTESI

JORDI LÓPEZ VILAR
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

El present treball és un intent de donar una visió de l'evolució del poblament rural al Camp de Tarragona en època romana des dels seus inicis fins l'entrada en acció dels musulmans (segles II aC. a VII dC.). No és un recull exhaustiu de jaciments ni de bibliografia relativa al tema. Més aviat s'ha d'entendre com una panoràmica general on s'inclouen alguns exemples per il·lustrar fets concrets. També s'intenta lligar l'evolució del territori amb la de la pròpia capital de la qual depèn.

Paraules clau: Camp de Tarragona, *Ager Tarraconensis*, *Tarraco*, *villae*.

L'arribada dels romans i la primera organització del territori

Els romans van entrar a la península Ibèrica en el marc de les operacions militars derivades de la segona guerra púnica. En el tossal de Tarragona establiren una base militar que va fer de cap de pont per a l'arribada de tropes i lloc d'estacionament des d'on es començà la conquesta progressiva de nous territoris, ja fos mitjançant aliances o per les armes¹. Evidentment en un primer moment el que comptava era el curs de la guerra i l'aprovisionament de soldats, però un cop

1. La bibliografia sobre la història de Tàrraco és extensíssima, i obviem referir-la en aquest treball de síntesi. Un resum, breu i concís, es troba publicat a la veu "Tàrraco" de l'enciclopèdia Pauly-Wissowa escrit pel prof. Géza Alföldy, traduït i actualitzat després pel mateix autor en una publicació del MNAT (ALFÖLDY 1991).

acabades les hostilitats els romans ja s'hi van quedar, continuant llur política expansionista vers l'interior. L'àrea catalana va quedar ben aviat sota control romà. El poblament indígena, que s'organitzava a través d'una xarxa de poblats ubicats en llocs estratègics i alguns establiments de caire menor dispersos pel camp, aviat en va patir les conseqüències. Així, trobem una sèrie de poblats que desapareixen en els primers moments, al final del segle III aC i començaments del II aC. Aquest és el cas del poblament del Vilar de Valls, el qual compta amb senyals d'una destrucció violenta a causa d'un incendi generalitzat². Altres, com el poblament ibèric de Tarragona, mostren senyals de clara continuïtat³. Algunes d'aquestes destruccions han estat atribuïdes a la revolta sufocada per Cató (197-195 aC.). Tot i el trasbals que devia suposar la desaparició d'alguns poblats la producció agrícola continuava essent bàsicament cerealística. Ho demostren les fonts clàssiques que fan referència contínuament a pagaments de tributs en gra⁴ i també l'arqueologia, amb la constant troballa de sitges per emmagatzemar-lo⁵. Per altra banda, sembla que els petits establiments rurals de tradició ibèrica del segle II aC. continuen existint, però el seu estudi és molt complicat per la feblesa de llur construcció que acostuma a deixar poques restes. Per tant, en el segle II aC. la política romana sobre el territori sembla que es va limitar a exercir un control militar i tributari.

El territori català no va ser organitzat fins a finals dels segle II o principis del I aC., quan s'executa un programa de fundacions de ciutats romanes (*Iluro*, *Baetulo*, *Aeso*, *Iesso*, *Emporiae* i potser *Ilerda*)⁶ que hom ha proposat lligar amb la desmobilització de l'exèrcit de Màrius que es produeix entre el 100 i el 98 aC. Aquestes ciutats estructuren els respectius territoris amb la creació de parcel·les que serien distribuïdes als indígenes i amb tota probabilitat a veterans o colons itàlics.

2. FABRA/VILALTA (e/p). Semblen coincidir en el temps les destruccions d'altres poblats ibèrics relativament propers com el Castellet de Banyoles (SERRA RAFOLS 1965) o Alorda Park (SANMARTÍ/SANTACANA 1992).

3. OTIÑA/RUIZ DE ARBULO 2002

4. LIV. 29. 1. 19; LIV. 30. 26. 5; LIV. 30. 3. 2; LIV. 43. 2; NACO 1999

5. BURCH 1996

6. GUITART 1994

Aquesta actuació suposava en la pràctica la desaparició dels poblats ibèrics, habitualment situats en llocs alts i estratègics, i la seva substitució per ciutats ubicades en planúries agrícolament molt fèrtils. Implicava també l'entrada definitiva a casa nostra del sistema agrícola romà, molt més estructurat i racional. L'arqueologia mostra, coincidint amb aquest moment, una gran quantitat de petits establiments rurals, alguns de tradició indígena i altres amb unes característiques plenament itàliques; són les primeres *villae*.

Malgrat la presència d'una guarnició militar al capdamunt del turó de Tarragona, l'estada de tropes en èpoques determinades, l'establiment de comerciants i artesans i la seva coexistència amb el veí poblat ibèric, la ciutat de Tàrraco no es va formar fins uns anys més tard. La gran ampliació de la muralla, que es data -encara que no amb seguretat- en l'últim terç del segle II aC.⁷ (*fig. 1*), juntament amb

Fig. 1. Muralla romana de Tàrragona. Vista d'un dels llenços millor conservats.

Foto: J. López

7. La datació de la muralla de Tàrraco és un problema complex i encara obert. A l'existència de dues fases constructives clares definides per T. Hauschild (HAUSCHILD 1983) cal sumar-hi la indefinició en la datació dels materials obtinguts en els reompliments de trams atribuïts a la segona fase. Així, mentre uns es decanten per una cronologia més alta de principis de segle II aC. (GÜELL/SÁNCHEZ REAL 1994) altres proposen dates més baixes de tercer quart del mateix segle (AQUILUÉ ET ALII 1991).

alguns indicis de la definició de la retícula urbana en la zona portuària a finals del segle II aC.⁸ i la monumentalització del Fòrum amb la construcció del temple capitolí⁹, han dut a proposar aquesta època –darrer terç del II aC.–, o inclús una mica més tard– com a possible data per a la fundació de Tàrraco¹⁰. Aquesta cronologia coincideix amb un moment en què fan acte de presència en el Camp de Tarragona multitud de petits assentaments rurals. Per tant, sembla que en un moment encara no ben determinat del darrer terç del segle II aC. hauríem de situar la fundació de la ciutat i en conseqüència també l'estructuració del seu territori més immediat.

Els estudis de J.M. Palet dels darrers anys sobre el territori¹¹ han permès detectar dues xarxes ortogonals de 20 x 20 *actus* molt properes a Tarragona que poden ser datades en el segle II aC. La primera (*Tarraco I*) s'ubica en les proximitats de Constantí i s'alinea entorn de dues vies importants: la via Augusta i la via *Tarraco-Ilerda*; es proposa un repartiment reduït limitat a unes 30 centúries amb una cronologia que podria estar entorn de l'any 180 aC. La segona trama centuriada (*Tarraco II*) es conserva molt millor que l'anterior i s'extén per la plana litoral del sector occidental del Camp de Tarragona: de Vila-seca a Mont-roig. Té una extensió notable, unes 70 centúries, i s'ha proposat una cronologia entorn al 110 aC. Hi ha encara una tercera trama, de cronologia probablement més tardana, que inclou la zona de Valls, i sobre la que tornarem més endavant. Els seus eixos coincideixen amb els de les construccions monumentals de l'acròpolis, d'època flàvia però amb una planificació probablement juli-clàudia.

Lamentablement, l'estat de la investigació arqueològica pel que fa a prospecció i excavació de jaciments rurals està encara en una fase embrionària, i si bé és possible detectar un gran nombre d'assentaments en aquesta època, també és cert que en desconeixem les seves característiques, atès que la seva localització ve determinada la major part de vegades per concentracions de ceràmiques en superfície. L'absència

8. MACIAS 2000a

9. RUIZ DE ARBULO *ET ALII* 2006

10. En aquest sentit és suggerent la recent hipòtesi elaborada per R. Jàrrega segons la qual la fundació de la ciutat es deuria a la iniciativa d'Escipió Emilià (JÀRREGA 2004)

11. PALET 2003 i PALET 2005.

en general de *tegulae* i *imbrices* com element de les teulades indica unes estructures senzilles i més aviat febles, i normalment la ceràmica és poc abundant i es limita gairebé sempre a comunes ibèriques i àmfores itàliques. No obstant, hi ha dos exemples coincidents en el temps (finals del segle II aC.) que han estat excavats i són ben diversos i representatius del que podrien ser dos models d'assentament rural: un de tradició indígena i un altre de tradició itàlica. El primer va ser trobat a Les Planes del Roquís (Riudoms)¹². Només es conservava la fonamentació dels murs que configuraven tres habitacions quadrangulars disposades en bateria, i per tant una planta externa rectangular (fig. 2). El segon va ser localitzat a La Clota (Creixell)¹³ i la planta està formada per quatre habitacions també en bateria unides per un passadís; en desconeixem però la planta completa perquè no es va excavar en la seva totalitat. La diferència és que aquí ens trobem amb dos dels àmbits pavimentats amb *opus signinum* i els murs arrebossats i pintats. A més, a pocs metres al nord es va trobar un petit dipòsit

Fig. 2. Assentament tardo-republicà del Roquís (Riudoms).

Foto: J. López

12. VILASECA/ADIEGO 2002. Sobre l'establiment romano-republicà s'instal·là en època alt-imperial una terrisseria de considerable extensió que elaborava fonamentalment àmfores Dr. 2/4.

13. VILASECA/CARILLA 1998. També a pocs metres s'alça en època alt-imperial una gran vil·la que no ha estat encara excavada, però que disposava també de forns ceràmics que produïen el mateix envàs que al Roquís.

(fig. 3). Finalment, en moltes vil·les romanes d'època posterior apareixen ceràmiques d'aquestes èpoques que sovint són l'únic testimoni que en resta del seu primitiu origen. Els resultats de les prospeccions de l'equip anglo-català de S. Keay¹⁴ proposava per molts d'aquests

Fig. 3. Assentament tardo-repúblicà de La Clota (Creixell).

Foto: J. López

assentaments o “granges” tardo-republicanes un origen ibèric, però una revisió dels materials recuperats obliga a refusar aquesta opció i a situar la seva datació inicial a finals del segle II aC. El que sí cal ressaltar en els resultats d'aquest estudi és l'elevada densitat d'assentaments: un per Km².

L'època de Cèsar i August

A mitjans del segle I aC. es produeix un canvi en l'agricultura del país. Fins aquell moment el vi era majoritàriament importat d'Itàlia, fet demostrat per la constant troballa d'àmfores vinàries itàliques, com ja s'ha dit. A inicis del segle I aC. es comencen a detectar produccions locals d'àmfores que imiten les formes itàliques. Aquest fet, tot i que molt minoritari encara, demostra el principi de les plantacions de vinya, que a partir d'aquest moment aniran en augment. Precisament en el Camp de Tarragona s'han localitzat alguns fragments

14. CARRETÉ ET ALII 1995.

d'àmfora de producció local que imiten la forma Dr. 1 amb segells de caràcters ibèrics que podrien correspondre a aquesta fase inicial¹⁵. No es pot oblidar tampoc el forn trobat a Valls que fabricava àmfores Dressel 1A d'imitació, sense dubte per envasar el vi produït aquí i destinar-lo a l'exportació¹⁶. L'aparició d'àmfores tarraconenses es fa cada cop més freqüent i es pot dir que a mitjans del mateix segle la balança comercial s'inclina a favor del vi local; disminueixen les àmfores itàliques i per contra les tarraconenses comencen a aparèixer fora d'aquí, és a dir, que es passa de la importació a l'exportació. Aquest fet ha estat relacionat amb els interessos dels grans propietaris romans que havien anat adquirint terres a les províncies. De fet, l'estudi dels noms dels segells impresos sobre les àmfores vinàries tarraconenses, corresponents amb molta probabilitat als propietaris de les finques, denoten una onomàstica d'origen itàlic, tot i que no exclusivament. Així, l'aparició d'alguns noms d'esclaus podria relacionar-se amb els encarregats de les explotacions¹⁷. Cap a mitjans del segle I aC., doncs, es comencen a fabricar dos nous models d'àmfores: la Pascual 1 i la Tarraconense 1 a la zona laietana. A finals del mateix segle fan acte de presència nous envasos: les àmfores Oberaden 74¹⁸, Dressel 7/11 i Dressel 2/4, però serà la darrera la que anirà substituïnt les anteriors i l'àmfora vinària tarraconense per excel·lència dels segles I i II dC. (*fig. 4*). El mapa de dispersió d'aquestes àmfores ens dona pistes sobre el mercat del vi; així, sabem que en la segona meitat del segle I aC. es troben a la Gàl·lia, i que en el canvi d'era arriben també a l'interior de la Tarraconense, a la resta de la Gàl·lia, al *limes* del Rhin, i a la penín-

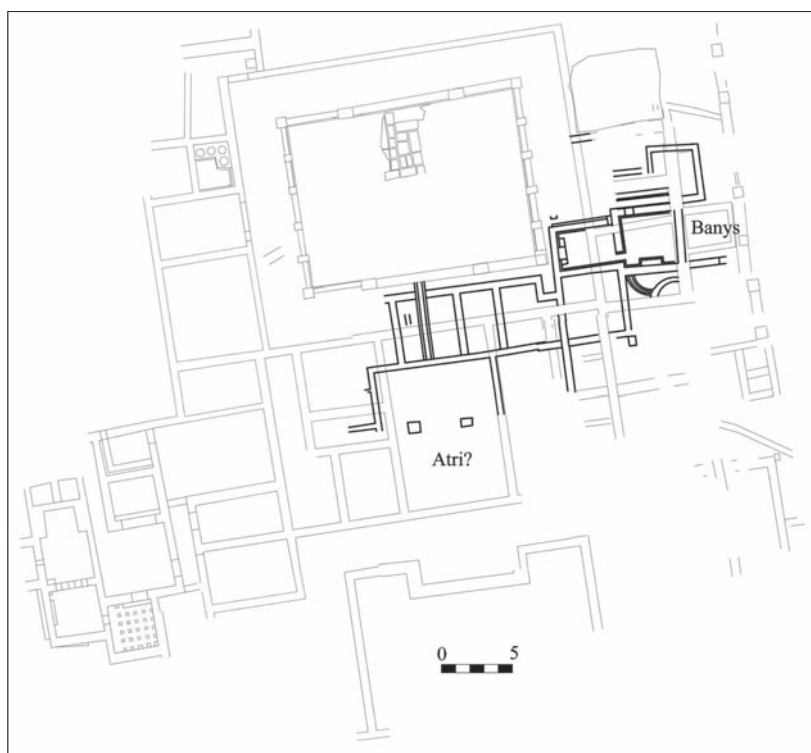
Fig. 4. Àmfora tarraconense Dressel 2/4. Foto: Arxiu MNAT / R. Cornadó.

15. JÁRREGA 1996.

16. ADSESIAS/RAMON 2004.

17. PREVOSTI 2005

sula Itàlica, sobretot a Roma. De la fama del vi tarraconense no se'n pot dubtar des del moment en què les mateixes fonts clàssiques en fan esment; Plini, Marcial, Sili Itàlic i Florus¹⁹ coincideixen en lloar les seves propietats. La primera fase de la vil·la del Moro (Torredembarra) havia estat datada a finals del segle II aC., però les darreres excavacions han corregit aquesta cronologia i l'han avançat a la segona meitat del segle I aC. Es tracta pròpiament d'una vil·la que presenta elements arquitectònics d'un atri (basaments, columnes i capitells toscans) i uns banys dins d'una tradició plenament romana (*fig. 5*)²⁰.

*Fig. 5. Vil·la romana del Moro (Torredembarra).
En traç més fosc es marquen els murs de la primera fase, segons J. A. Remolà*

18. GEBELLÍ 1996

19. PLIN. *Nat.* 14. 71; SIL. 3. 369; MART. 13. 118

20. REMOLÀ 2003.

La segona meitat del segle I aC. significà per Tàrraco i el seu territori una època de prosperitat. Quan l'any 49 aC. Cèsar va guanyar els partidaris de Pompeu a prop de Lleida els tarraconenses van enviar una ambaixada per felicitar-lo i van recolzar el seu exèrcit amb aliments. Poc després Cèsar va visitar la ciutat i va rebre les legacions de submissió de tota la *Hispania citerior*²¹. La prosperitat de Tàrraco a finals de l'època republicana, la seva importància econòmica i política i el seu posicionament en la guerra civil van ser les causes que fos elevada al rang de colònia, cosa que es va produir probablement l'any 45 aC. després de la batalla de Munda, i amb tota seguretat entre els anys 45 i 27 aC. amb el nom de *colonia Iulia Urbs Trimphalis Tarraconensis*²² (fig. 6).

Fig. 6. Inscripció romana dedicada per L. Minicius Apronianus on apareix el nom oficial de Tàrraco: *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraconensis*.

Foto: Arxiu MNAT / R. Cornadó.

Amb el principat d'August la importància de Tàrraco va créixer ràpidament. L'any 27 aC., en el marc de les reformes administratives, el governador de la província *Hispania citerior* o Tarraconense, va passar a Tàrraco, mentre la província *Hispania ulterior* era dividida en dues de noves: la *Baetica* i la *Lusitania*. El mateix emperador hi va residir els anys 26 i 25 aC., des d'on va dirigir la política de tot l'Imperi.

21. CAES. *Civ.* 2. 21. 4

22. ALFÖLDY 1991: 35-36

Com a capital de la província citerior, la més gran de l'Imperi, i com a cap d'un districte judicial (*conventus juridicus*) va conèixer una bona època que quedà reflectida en la literatura clàssica. Així, Pomponi Mela escriu que la ciutat es la més opulenta de les situades en aquesta costa: *Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima*²³. També en les obres públiques: la reforma de la via Augusta, testimoniada pel miliari de la plaça de Braus datat els anys 12-6 aC.²⁴, l'expansió de la ciutat vers el suburbi, la construcció del teatre o del temple d'August a partir de l'any 15 dC²⁵. En aquest context es va produir un notable desenvolupament econòmic de les províncies.

L'obtenció del títol de colònia devia implicar reestructuracions en el camp i concretament noves parcel·lacions i distribucions de terres possiblement a població itàlica i també indígena. Precisament la trama centuriada detectada a l'Alt Camp (*Tarraco III*), amb parcel·les de 20 x 15 *actus* és probablement d'aquest moment, tot i s'havia suposat una cronologia anterior segons alguns autors²⁶. Tant la unitat de 15 *actus* com el límit de propietat format per àmfores Dr. 2/4 invertides trobat al Burguet (Alcover)²⁷ són indicadors clars d'aquesta cronologia. En aquesta època comencen a aparèixer vil·les romanes d'extensió considerable que impliquen una millora dels habitatges amb l'ús de materials més sòlids (ús sistemàtic del morter de calç, paviments d'*opus signinum*, generalització de les cobertes de *tegulae*), i també de les instal·lacions rústiques, orientades a perfeccionar l'explotació del camp, i sobretot del conreu de la vinya. Són testimoni de la implantació de models itàlics i de la completa romanització de les nostres terres. No s'observa, però, el luxe de què faran ostentació les vil·les d'èpoques posteriors. Paral·lelament es comença a produir un fenomen de concentració de terres que implica l'abandonament de molts dels petits assentaments d'origen tardo-republicà i l'ampliació d'aquells que es mantenen. Es presenta doncs per aquest moment un panorama diferent en què destaca la presència de *fundi* de majors dimensions.

23. MELA 2, 90

24. RIT 934

25. TAC. *Ann.* 1. 78

26. ARRAYÁS 2005

27. OLESTI/MASSÓ 1997

S'ha especulat molt sobre l'extensió real del territori agrari depenent directament de la ciutat (*ager Tarraconensis*). Les ciutats més properes eren *Barcino* (Barcelona) pel nord-est, *Dertosa* (Tortosa) pel sud-oest i *Ilerda* (Lleida) pel nord. Comprenia doncs les comarques del Camp de Tarragona i tot el Penedès²⁸, i potser també la Conca de Barberà.

L'alt Imperi

L'època alt-imperial va ser un temps de pau per Tàrraco i el seu territori. Alguns fets puntuals com la proclamació de Galba l'any 68 dC. o la visita de l'emperador Hadrià la tardor de l'any 122/123²⁹ en res devien afectar la vida normal de la ciutat i el camp. Amb les dinasties flàvia i antonina progressà la romanització de les províncies i els provincials passaren a formar part de les elits dirigents, i fins i tot alguns es convertiren en emperadors. La ruptura dels privilegis dels ciutadans itàlics es tradueix en la concessió del *ius Latii* (dret llatí) als hispans de la mà de l'emperador Vespasià. Aquest fet va possibilitar la integració de grans masses de població a la ciutadania romana i la reglamentació de les ciutats conforme al dret romà, procedint a una *uniformització* i, de pas, a un millor control fiscal. L'època flàvia representa per Tàrraco un moment d'apogeu urbanístic. S'estava executant la construcció de l'impressionant complex provincial a l'acròpolis de la ciutat format pel fòrum provincial i pel circ, aquest darrer finalitzat en temps de Domicià a les acaballes del segle I dC., i la resta de la ciutat mostra també un notable desenvolupament. A principis del segle II es construeix l'amfiteatre (*fig. 7*).

L'any 92 l'emperador Domicià promulgà un edicte que prohibia la plantació de noves vinyes a Itàlia i manava que s'arrenquessin la meitat de les de les províncies³⁰. Aquest decret no es va arribar a aplicar i venia motivat per l'escassetat de cereals, a la qual s'havia arribat per un excés de vinya derivada de l'increment de la gran propietat que, com ja s'ha dit, es dedicava fonamentalment al conreu de la vinya i de l'oli.

28. DUPRÉ 1994: 249-253 i CARRETÉ ET ALII 1995: 33

29. HA. *VHadr.* 12. 3

30. PEREIRA/MENAUT 1987

Fig. 7. Tàrraco en el segle II, segons la maqueta elaborada pel Museu d'Història de Tarragona. Foto: Arxiu MHT / M. Granell

En el segle II es nota un creixement progressiu de la influència econòmica de les províncies africanes en detriment de les restants províncies occidentals. L'aparició del vi i de l'oli africans comença a fer acte de presència en aquesta època i anirà en augment fins acaparar el mercat, cosa que s'esdevindrà el segle següent. A nivell arqueològic es detecta en l'arribada d'àmfores i altres productes africans a les nostres costes i també en la disminució de la producció amfòrica pròpia. En efecte, a finals del segle I i durant tot el segle II les àmfores tarraconenses –exclusivament amb la forma Dressel 2/4– seran més escadusseres i es redueix llur àrea de dispersió. Alguns investigadors han intentat explicar aquest fet per un canvi en el sistema d'envasat, per exemple en l'adopció de bótes de fusta, bots de pell o l'ús de *dolia*, que ocasionalment s'han trobat formant part de vaixells enfonsats, però manca encara una explicació convincent. El cert és que en l'àrea catalana continuen documentant-se camps de *dolia* i altres estructures rústiques precises per a la elaboració del vi, i per tant la producció va continuar, tot i que no sabem si amb la mateixa intensitat. Al llarg del segle I desapareixen alguns assentaments però les *villae* del segle II són més grans, riques i luxoses que les anteriors. La generalització de banys privats, peristils, jardins, les decoracions i la presència d'elements com mosaics o estatuària demostren el nivell assolit pels propietaris.

Al Camp de Tarragona hi ha nombrosos exemples de vil·les d'aquesta època, alguns dels quals han estat excavats en major o menor mesura: La Clota (Creixell)³¹, El Moro (Torredembarra)³², Els Munts (Altafulla)³³, Centcelles (Constantí)³⁴, Mas dels Canonges (Tarragona)³⁵, Mas d'en Gras³⁶ i Cal·lípolis (Vila-seca)³⁷, La Llosa (Cambrils)³⁸, el Velòdrom (Mont-roig)³⁹, l'Hort del Pelat (Riudoms)⁴⁰, etc. A la Clota les restes de la vil·la alt-imperial encara estan per excavar, però es va trobar l'escombrera d'un forn que produïa àmfores Dressel 2/4. Al Moro s'arrasa la vil·la tardo-republicana i es construeix un nou edifici a sobre en el segon quart del segle I dC., ara excavat quasi en la seva totalitat, en el qual hi destaca un gran peristil i unes termes que presenten paviments de mosaic. La vil·la marítima dels Munts és probablement la més coneguda i la que presenta un aparell decoratiu més luxós (*fig.* 8). Situada en un turó sobre la platja i dominant un ampli territori, fou edificada en el segle I dC., amb importants reformes en el segle II. Destaca la seva gran extensió, nombrosos dipòsits d'aigua i canalitzacions, diverses estances i passadissos, la presència de tres conjunts termals i l'aparell decoratiu: mosaics, pintures, columnes de marbre, un notable conjunt d'estatuària, etc. Algunes vil·les importants, encara per excavar, presenten monuments funeraris associats: són les vil·les del Cogoll⁴¹, de la Torre dels Escipions⁴² o la del columbari de Vila-rodona⁴³. Altres vil·les es coneixen de manera parcial, però mos-

31. VILASECA-CARILLA 1998 i excavacions recents encara inèdites.

32. REMOLÀ 2003

33. Entre els nombrosos articles destacarem BERGES 1970; BERGES 1977; LÓPEZ 1993a; TARRATS *ET ALII* 2000; KOPPEL 2000

34. També compta amb una nombrosa bibliografia, referida, però, quasi exclusivament a l'edifici bastit en època baix-imperial. Per les restes més antigues només hi ha referències en els treballs realitzats pels alemanys, resumits en HAUSCHILD-ARBEITER 1993.

35. ADSESIAS *ET ALII* 2001

36. SÁNCHEZ/JÁRREGA 2000

37. MACIAS 2000b

38. GARCIA *ET ALII* 2001

39. PALLEJÀ 1994

40. AROLA/BEA 2002

41. PUIG I CADAFALCH 1931

42. ROVIRA/DASCA 1994

43. CORTÉS *ET ALII* 1985

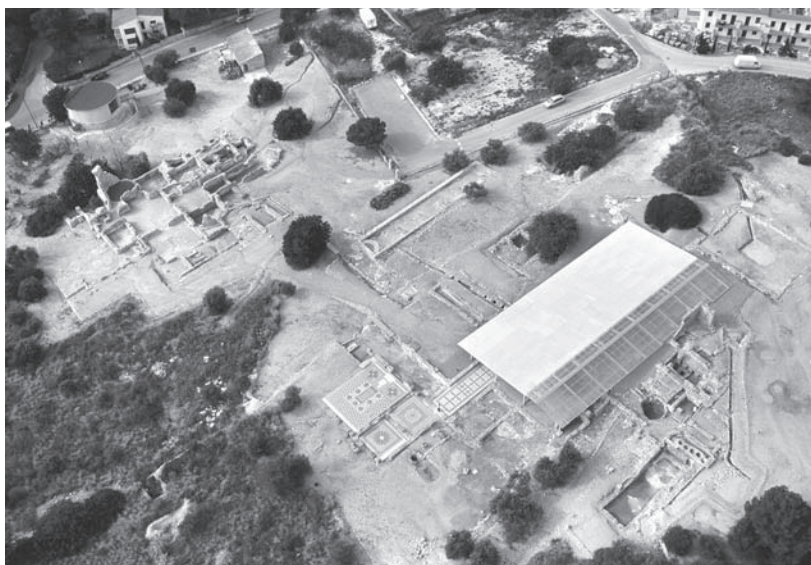

Fig. 8. Vista general de la gran vil·la marítima dels Munts (Altafulla).

Foto: Arxiu MNAT/Raymond

tren en aquesta època una gran vitalitat. Es constata doncs, que si bé a partir de mitjans del segle I aC. el camp comença a poblar-se de *villae* de tradició itàlica, l'enriquiment de les parts residencials no es du a terme fins a mitjans de segle I dC. i, sobretot, en el II⁴⁴.

L'epigrafia ens ha proporcionat els noms d'alguns dels amos d'aquestes grans vil·les en el segle II. Així, C. *Valerius Avitus*, natural d'*Augustobriga*, fou el propietari de la vil·la dels Munts i va arribar a ser *duumvir*⁴⁵. *Lucius Minicius Apronianus*, propietari d'una vil·la situada entre El Morell i Puigdelfí, ostentà els càrrecs d'edil, *quaestor*, *duumvir quinquennalis* i *flamen* de Trajà (fig. 9). També va dedicar estàtues al Geni de la colònia Tàrraco a la seva ciutat i a Apol·lo en les termes de Caldes de Montbui⁴⁶. Es tracta en ambdós casos de

44. Fet constatat en l'estatuària, que és tota d'aquesta època (KOPPEL 1993)

45. El propietari va ser identificat per la troballa d'un segell de bronze en la mateixa vil·la (BERGES 1970: 149) i apareix també esmentat en una inscripció de Tàrraco desenvolupant càrrecs municipals (RIT 923)

46. RIT 918, 23 i IRC I, 79.

rics personatges de l'aristocràcia local de Tàrraco.

A finals del segle II s'extingeix la dinastia dels antonins i comença la dels Sever. En l'àmbit de l'imperi, l'època severa ve marcada per un creixent poder de l'emperador i de tot l'aparell burocràtic de l'estat. Paral·lelament les classes altes es comencen a deslligar dels seus compromisos amb les ciutats. Per la *Constitutio Antoniniana* l'emperador Caracalla concedia la ciutadania romana a tots els homes lliures de l'Imperi.

La dinastia antonina acaba amb un fet traumàtic per l'elit provincial tarraconense: l'execució del governador *L. Novius Rufus* i els seus seguidors l'any 197 per ordre de Septimi

Sever com a represàlia al suport donat a Clodi Albí⁴⁷. A Tàrraco, després del principat de Marc Aureli s'aixequen molt poques estàtues honorífiques⁴⁸, cosa que reflecteix els primers símptomes d'una crisi. Les inscripcions dedicatòries del Consell de la Província en el fòrum provincial desapareixen i augmenten en canvi les de funcionaris de rang militar. L'arqueologia també documenta en aquesta època i durant la primera meitat del segle III un cert retrocés en l'edificació urbana. Malgrat tot, s'executen algunes obres d'importància com la restauració del temple d'August en temps de Sever⁴⁹ o la reforma de l'amfiteatre en temps d'Heliogàbal⁵⁰.

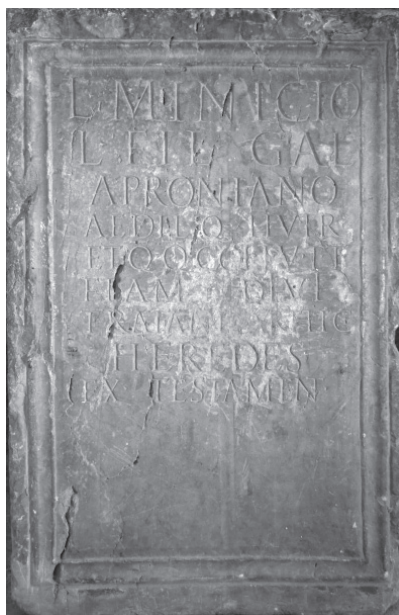

Fig. 9. Pedestal RIT 918 localitzat en el segle XIX en la vil·la de L. Minicius Apronianus, propietari rural i membre de l'aristocràcia local de Tàrraco. Foto: Arxiu MHT / M. Granell.

47. HA. VSev. 13. 7

48. ALFÖLDY 1991: 39

49. HA. VSev. 3. 4

50. RIT 84

Al camp, al llarg del segle II s'havia anat imposant el colonat en detriment de l'esclavitud. Evidentment seguia havent-hi esclaus, però els colons, pel seu propi interès en el bon resultat de les collites, en treien un millor profit. En època severa va continuar el procés de concentració de la propietat. En conseqüència, hi ha *fundi* cada cop més grans i *villae* cada cop més àmplies i riques, però en menor nombre. La burocratització de l'estat i la creixent despesa pública suposà un augment dels impostos, fet que va provocar una fugida de les aristocràcies urbanes vers el camp. Les ciutats, privades dels seus patrons, entren en una etapa d'estancament mentre floreixen arreu grans *villae* luxosament decorades. L'arqueologia catalana mostra per aquesta primera meitat del segle III un panorama de transformacions. En el canvi del segle II al III un bon nombre de vil·les desapareixen o entren en franca decadència, mentre altres són objecte de reformes de cara a la seva ampliació i enriquiment de l'aparell decoratiu. Al Camp de Tarragona, en aquest moment desapareix la vil·la del Moro (Torredembarra), s'amortitzen els banys de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca), es col·loquen algunes estances de la vil·la del Mas dels Canonges i es desmunta una zona noble de la vil·la de la Llosa (Cambrils). En canvi, a la vil·la de Cal·lípolis a finals del segle II s'amplien les termes i es decoren amb

Fig. 10. Mosaic dels Peixos procedent de la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca).

Foto: Arxiu MNAT/M. García

el conegut mosaic dels peixos⁵¹ (*fig. 10*); la vil·la dels Hospitals (El Morell) també presenta una fase constructiva important⁵²; i en altres, com a la dels Munts, s'observa una continuïtat.

La crisi del segle III

Aquests símptomes de crisi socioeconòmica van acabar de fer-se evidents amb el que els historiadors han anomenat la *crisi del segle III*. Després de la mort del darrer emperador de la dinastia severa, Sever Alexandre, l'any 235, comença un període de gran inestabilitat que durarà uns 50 anys, en què emperadors sovint d'origen militar, són nomenats per l'exèrcit i se succeeixen ràpidament, acabant la majoria amb una mort violenta. A les revoltes socials, entre les quals destaca aquella dels bagaudes, s'hi sumaren factors externs com les invasions dels pobles bàrbars que feren trontollar l'imperi. En aquesta època l'arqueologia sovint ens mostra destruccions violentes, incendis, ocultació de monedes, etc. que són mostra de la gran inestabilitat que es va viure aquells anys. Les ciutats mostren també senyals de destruccions o bé l'abandonament d'àmplies àrees. De fet, es pot dir que només Tàrraco i Barcino superaren bé la crisi. Els clàssics ens refereixen com van afectar les *razzies* bàrbares la ciutat de Tarragona en temps de l'emperador Gal·liè.

Els textos d'Aureli Víctor i Eutropi afirmen que els francs van saquejar la ciutat de Tàrraco i fins i tot el primer refereix que, després de capturar els vaixells, alguns d'ells van dirigir-se cap a l'Àfrica⁵³. Els són clars en aquest sentit. La qüestió és saber si van devastar tota la ciutat o només els barris suburbials. Els nivells de cendres i enderrocaments detectats tant en el suburbi occidental com en la zona portuària són prova de les destruccions que hi va haver en aquesta zona. De fet, la captura dels vaixells devia fer-se lògicament al port. Coincidint en cronologia hi ha el gran abocament del carrer de Castaños, que demostra la destrucció pel foc d'edificis monumentals situats dalt de la carena rocosa i, per tant, dins de la muralla. L'anàlisi dels dipòsits monetaris trobats al Camp de Tarragona, més o menys coetanis i

51. BALIL/MONDELO 1985

52. MACIAS/MENCHON e/p

53. Aur. Vict., *Caes.* 33.3; Eutr. 9.8

tradicionalment relacionats tots ells amb les incursions bàrbares, ha de ser feta minuciosament perquè les cronologies de tancament són variables (entre els anys 256 i 270) i no sempre coincidents amb les proposades per les *razzies*. Per tant, sembla que poden respondre també a diversos motius. La data d'aquestes incursions és un tema controvertit. G. Alföldy i Sánchez Real creuen que la invasió dels francs es va produir entre el 259 i el 262, i que la data del 265 proporcionada per un altre text clàssic és massa tardana. En canvi, les ocultacions monetàries semblen indicar l'any 266⁵⁴. En tot cas, no és aquest un tema fonamental per al discurs del nostre treball.

En les *villae* del camp, destaca sobretot la destrucció de la vil·la dels Munts, on en aquests anys es produeix l'ocultació de 277 antoninians⁵⁵. Aquest tresor ja no seria recuperat, atès que la vil·la patí un incendi i destrucció, del qual són testimoni les gruixudes capes de carbons i cendres que afloren en les excavacions (*fig. 11*). En la presó (*ergastula*) de la vil·la es trobà l'esquelet d'un esclau encadenat⁵⁶ i en les estances de la vil·la, el cos d'una persona que va atrapar l'ensulada de les estructures; duia una llàntia i un conjunt de 16 monedes a sobre. La moneda més moderna del tresor dels Munts és de l'any 266, i la més moderna del fugitiu és dels anys 255/256. Les dates d'emissió de les monedes més recents no són un referent del tot fiable per establir la cronologia de la seva pèrdua, i d'aquesta manera el segon dipòsit dels Munts, que per altra part és el que disposa d'un menor nombre d'exemplars, podria haver-se extraviat deu anys més tard de l'emissió de l'última moneda, coincidint així amb el tresor d'antoninians⁵⁷. És a dir, que la destrucció de la vil·la podria haver succeït l'any 266 dC. També cal ressaltar la recent troballa d'un conjunt de 15 monedes (14 sestercis i una de plata) ocultades en aquests anys a la vil·la de La Llosa, amb una data final d'època de Filip II (any 249)⁵⁸. La sensació d'inseguretat, doncs, era present tant al camp com a la ciutat, tot i

54. Un estat de la qüestió actualitzat amb la corresponent bibliografia pot trobar-se a LÓPEZ 2006: 240-242. Vegeu especialment l'article de HIENARD 1978.

55. Estudiats per Mateu i Llopis (MATEU 1950)

56. BERGES 1970: 142

57. MAROT/RAMON 1999

58. Agraïm la notícia a I. Teixell

Fig. 11. Nivells de destrucció dels Munts (Altafulla)

Foto: Arxiu MNAT/R. Cornadó

que fins ara només s'han comprovat fenòmens de destrucció violenta a Tàrraco i als Munts. Tot i això, en altres establiments de la costa propers a la ciutat de Tarragona, com la vil·la de Cal·lípolis, no es detecta cap daltabaix en la segona meitat del segle III. La vil·la romana de Centcelles (Constantí), és objecte de reformes importants també en la segona meitat del segle III⁵⁹.

El baix Imperi

Amb l'emperador Dioclecià acaba l'anarquia militar i comença el que anomenem baix Imperi, una època marcada pel poder absolut de l'emperador -hom ha parlat de monarquia-, la creixent burocratització de l'aparell estatal, una major diferència entre les classes socials, transformacions importants en les ciutats i el camp, i l'avanç imparable del cristianisme que culmina amb la política religiosa de Teodosi. El baix Imperi constitueix un període amb una certa continuïtat, amb alguns moments de cert apogeu com els mandats de Dioclecià (284-305), Constantí (306-337) i Teodosi (378-395). Dioclecià va impulsar una reforma administrativa que va suposar la creació de les diòcesis com ens supraprovincials i la divisió de la província *Hispania citerior* en tres

59. HAUSCHILD 1972

de noves: la *Tarraconensis*, la *Gallaecia* i la *Carthaginensis*, la qual cosa va suposar una reducció del territori depenent de Tàrraco.

El costós manteniment del funcionariat i de l'exèrcit va provocar un augment dels impostos que va acabar provocant serioses dificultats financeres especialment a la classe mitjana de les ciutats. Molts d'aquests ciutadans arruïnats van acabar traslladant-se al camp per exercir com agricultors lliures a l'ombra dels grans propietaris. Aquests sovint eren les antigues classes dirigents de les ciutats o terratinents pertanyents a l'orde senatorial que també havien desplaçat la seva residència al camp, a les seves *villae*. Aquest fet va provocar una major diferència entre les classes riques i les pobres. Una diferència que no venia marcada ja per un *status* jurídic, atès que l'avanç del colonat havia fet entrar en franca decadència el sistema esclavista d'explotació agrària ja feia temps, i les polítiques de Vespasià i Caracal·la s'havien encaminat a igualar jurídicament els homes lliures. Ara la diferència vindria marcada per la possessió de la riquesa. També els petits agricultors lliures, empobrits, es van veure obligats a posar-se sota la protecció dels grans propietaris que els cediren parcel·les de cultiu a canvi d'una sèrie de prestacions que els lligaven a la terra. És una situació que representa de *facto* l'aparició del feudalisme.

Ja hem referit com a partir del segle III s'havia accentuat el fenomen de concentració de la terra que comportava una disminució del nombre de *villae* al mateix temps que aquestes augmentaven la seva importància. Com en tota la història de Roma, la riquesa de les grans famílies es va seguir mesurant pels béns que posseïen en terres. Un cop superada la crisi del segle III, el segle IV representa un nou període àlgid per a les vil·les romanes, i és llavors quan alguns d'aquests grans propietaris traslladen la residència al camp. A nivell arqueològic això queda reflectit en reformes orientades al seu engrandiment i, sobretot, a una renovació de l'aparell decoratiu de la *pars urbana*. A les ciutats, al mateix temps que entrava en decadència el sistema tradicional de govern municipal es reforçava el poder de l'estament eclesiàstic. Es noten símptomes en l'abandonament d'àmplies àrees urbanes i en l'amortització de serveis i d'alguns edificis públics. Paral·lelament, sobretot a partir del segle V, hi ha una revitalització de l'edificació pública centrada exclusivament en la construcció d'edificis eclesiàstics. La ciutat seguirà jugant el seu paper de centre administratiu i també religiós.

Després del pas dels francs, l'epigrafia tarraconense proporciona dades sobre alguns intents de recuperació puntuals, com la construcció de la *porticus Ioviae* [*basilicae*?] entre els anys 286 i 293⁶⁰ i la restauració de les *thermae Montanae* a finals del segle III o principis del IV⁶¹. Però l'arqueologia també demostra per a aquest moment un col·lapse urbanístic. Efectivament, durant el segon o tercer quart del segle IV es documenta l'abandonament del sistema urbà de clavegueram de la part mitjana i baixa de la ciutat, inclòs el gran col·lector que baixa pel carrer d'Apodaca⁶². A més, es detecten nous estrats d'incendi, aquest cop en l'interior del recinte murat, en el mateix fòrum de la colònia i cases adjacents. Efectivament, les excavacions de Serra Vilaró en el fòrum de la ciutat van posar en evidència que l'edifici havia estat destruït per un incendi de grans proporcions (*fig. 12*). També la plaça veïna, anomenada "de les estàtues", es va veure afectada pel foc⁶³. Per a la datació d'aquest incendi comptem amb un conjunt de monedes trobat sota un tambor de columna caigut entre les cendres. Són 40 bronzes que donen una data final de l'any 353, amb una anòmala concentració de monedes de Magnenci, la qual cosa ha servit de base per plantejar com a causa un possible conflicte armat entre els partidaris de Constanci II i Magnenci⁶⁴. La basílica forense no va ser ja reconstruïda. En aquesta àrea residencial intramurs no es detecten després noves ocupacions. Sembla com si la població s'hagués desplaçat a altres zones, previsiblement al barri portuari, ja que el poblament de l'acròpolis -àrea del circ i fòrum provincial- no es farà efectiu fins a la cinquena centúria. Així doncs, es defineix per al segle IV una ciutat amb una gran àrea central enrunada amb possibles usos agraris. En canvi, les inhumacions segueixen respectant la línia del *pomerium*. Després d'aquest gran incendi no es troben a Tarragona indicis clars de noves destruccions, ni relacionats amb la invasió d'alans, vàndals i sueus del 409 ni amb la usurpació de Màxim, ni tan sols amb l'entrada d'Euric el 476. La ciutat va continuar sota

60. RIT 91

61. RIT 155

62. *ADSERIAS ET ALII* 1997

63. SERRA 1932

64. JÀRREGA 1990

Fig. 12. Estat d'enderroc en que es van trobar les restes de la basilica del fòrum de Tarraco, destruïda per un gran incendi en el segle IV.

Foto: Arxiu MNAT/J. Serra Vilaró

l'autoritat dels emperadors romans, al menys fins els anys 468/472 quan es va erigir un monument en honor dels emperadors Lleó i Antemi⁶⁵. L'any 476 s'enfonsa l'Imperi i el visigot Euric ocupa la ciutat.

Les restes arqueològiques de les vil·les dels segles IV i V continuen mostrant proves de l'elaboració d'oli i, sobretot, de vi. L'anàlisi de les àmfores mostra per aquesta època la importació massiva de vi i oli del nord d'Àfrica, d'Orient i de la Bètica a les ciutats, mentre sembla que les vil·les tendien més a l'autoabastiment. En tot cas, els excedents de les *villae* catalanes semblen haver cobert un mercat d'abast regional, però en cap cas van ser part activa d'un comerç a llarga distància com ho havien estat en època augustal. El transport es feia bàsicament per línia marítima o fluvial, però la constatació d'un bon nombre de mil·liaris a partir de la Tetrarquia és, a més de la vessant propagandística, prova de la cura per mantenir en bon estat la majoria de vies de comunicació.

L'estudi de les *villae* baiximperials de Catalunya topa amb un greu inconvenient, que és el coneixement parcial de les seves estructures. Aquest problema deriva de l'atractiu que suposa pels arqueòlegs la

65. RIT 100

descoberta de les habitacions nobles (amb presència de mosaics i altres elements vistosos) i la senzillesa dels ambients dedicats a la producció agrícola. La conseqüència és que en moltes vil·les es té un coneixement prou bo de la *pars urbana*, mentre la *pars rustica* esdevé inexplorada. Respecte a la situació dels edificis es confirmen en general les ubicacions proposades pels autors clàssics: a mitja alçada i en un suau pendent, en terres fèrtils, cursos d'aigua propers, etc. De fet, la gran majoria de *villae* són la lògica evolució d'altres d'època anterior, amb la qual cosa evidentment conserven l'antic emplaçament. No es pot intentar establir tampoc una tipologia de *villae* tardoantigues degut al precari estat dels nostres coneixements.

La *pars urbana* de les vil·les estava constituïda, com les *domus*, d'un sector públic i un altre de privat. És en aquest "sector públic" on en el baix imperi es desenvolupa tota una arquitectura de representació orientada a mostrar el poder del *dominus*, del propietari de la finca. Són aules de recepció que excel·leixen en la seva decoració ubicades normalment en una posició central on el senyor rebia les visites, com es constata a la vil·la del Romeral (Albesa) o Sant Amanç (Rajadell)⁶⁶. En aquest sentit és significatiu el mosaic de la vil·la dels Ametllers a Tossa de Mar, de la segona meitat del segle IV, on hi ha la representació del propietari, *Vitalis*, emmarcat per una triple arcada -en una clara referència a aquesta arquitectura del poder-. Aquestes estances acostumen a ser de grans dimensions. El traspàs del *triclinium* (menjador) a l'aula de recepció, amb els canvis que això comporta, tant en la seva concepció com en el seu aspecte, es pot situar en època alt-imperial quan la sala de recepció comença a ocupar un lloc central dins l'estructura dels edificis. Això s'observarà no només en l'enriquiment de la cambra, sinó també en la seva posició. Si els *triclinia* eren pensats inicialment com a menjadors des dels quals es pogués tenir bona visió de l'exterior, les noves sales són pensades per ser observades des de fora. És a dir, el punt de vista s'inverteix. Així, la cambra se situarà dins el conjunt en posicions axials, tenint en compte l'efecte que crea al ser contemplada des de l'exterior, tot sovint des del pati o peristil davant del qual se sol situar. Aquest model assumirà, especialment en el Baix

66. NAVARRO 2005: 522-525 i MARTÍN/ALEMANY 2002

Imperi, el reflex de les noves activitats socials que tenen lloc a les residències on el propietari assoleix en alguns casos un gran poder. Potser una de les vil·les de peristil on millor es reflecteix aquest fenomen és Piazza Armerina, que disposa d'una gran sala de recepció absidal que s'obre al peristil, com també la vil·la de Löffelbach al *Noricum*, per citar només alguns casos ben coneguts. Els *triclinia* i les grans sales de recepció solen ser a l'Alt Imperi sales quadrangulares. És al Baix Imperi que s'hi afegeixen -de forma general però no sempre- els absis de diverses formes i en diferents quantitats, presidint-les. Això no les converteix sempre en sales de recepció exclusivament, ja que l'absis és usat també en menjadors amb una nova distribució de les lliteres de la presidència en semicercle (*sigma* o *stibadium*). El fenomen de monumentalització de les sales de recepció, sovint amb l'afegit de capçaleres semicirculars, poligonals o fins i tot polilobulades (tricònquids, etc.), és un fet constatat en nombroses *villae*. Esmentarem el cas de la vil·la de Torre Llauder, a Mataró, on un absis va ser afegit a l'aula en el segle IV.

Un altre aspecte del luxe d'aquestes grans vil·les baiximperials és la presència de conjunts termals, que acostumen a estar situats en una de les ales de l'edifici o bé en un angle. És el cas dels banys de vil·la Fortunatus (Fraga)⁶⁷ o -més propers a nosaltres- les vil·les de Centcelles⁶⁸, Els Hospitals⁶⁹ o la segona fase de les termes inferiors dels Munts⁷⁰. Els mosaics, gairebé tots datables en la primera meitat del segle IV, són presents sovint en les estances més nobles de la casa. Així es constata a la vil·la de Paret Delgada (La Selva del Camp)⁷¹, amb mosaics policroms de tipus geomètric exposats actualment al Museu Arqueològic i al Museu Diocesà (*fig. 13*). En un treball publicat fa 7 anys sobre els conjunts termals de les *villae* del Camp de Tarragona es podia comprovar com una dotzena es podia datar en època alt-imperial i menys de la meitat en el Baix Imperi⁷². Aquesta dràstica reducció es deu a la

67. NAVARRO 1999a

68. PIÑOL 1993

69. MACIAS/MENCHON e/p.

70. LÓPEZ 1993a i PIÑOL/LÓPEZ 2001

71. NAVARRO 1999b

72. PIÑOL-LÓPEZ 2001

desaparició d'alguns d'aquests assentaments i, més tard, a una nova orientació en que prima més la part productiva que la residencial.

Fig. 13. Vil·la de Paret Delgada (La Selva del Camp). Excavacions dels anys 50
Foto: Arxiu RSAT/II. Valentines

Totes aquestes vil·les disposaven d'una *pars rustica* que, com ja s'ha dit, resulta molt desconeguda. Es tractava, com les vil·les del període precedent, de les vivendes dels treballadors, les estructures de transformació i emmagatzematge dels productes agraris: premses, dipòsits, cellers, graners, estables, etc. La poca qualitat arquitectònica d'aquestes dependències i la seva poca espectacularitat han propiciat que en tinguem un coneixement més deficient.

En algunes vil·les del segle IV s'hi nota ja la influència del cristianisme, que tot i començar com un fenomen urbà va anar escampant-se vers les àrees rurals, sobretot a partir de l'època constantiniana. En són prova el crismó del mosaic de vil·la Fortunatus, de finals del segle IV o inicis del V, i els magnífics mosaics de la cúpula de Centcelles. Precisament cal fer una referència, encara que breu a la vil·la de Centcelles⁷³. Amb uns precedents força antics (segle II-I aC.) aquesta vil·la perdura en el temps amb un seguit de reformes i ampliacions, amb una fase

73. Les restes de la vil·la baix-imperial de Centcelles i especialment els mosaics presents en la cúpula de la sala de planta central han generat una ingent bibliografia, entre

important a mitjans de segle III, però en el segle IV és objecte d'una completa reestructuració. Destaquen les dues sales annexes de planta central, una de les quals conserva encara la seva coberta de cúpula decorada amb mosaics (*fig. 14*). Els temes es desenvolupen en quatre zones. En la primera hi ha una llarga escena cinegètica que representa la cacera del Cérvol; en la segona hi ha un total de 16 escenes bíbliques extretes del vell i el nou testament; en la tercera hi ha 8 quadres amb la representació de les quatre estacions alternant amb quatre més que mostren personatges entronitzats; finalment en la part superior hi ha una escena molt perduda on es distingeixen dues figures de difícil identificació. Aquesta sala té també una cripta i s'ha proposat la seva funció com a mausoleu, ja sigui d'un personatge de rang imperial, d'un bisbe, d'un ric terratinent, o –fins i tot–, que es tracta d'una simple aula de recepció. De fet, tot plegat és encara objecte d'un viu debat entre especialistes de volada internacional, i per tant és un tema en que aquí no cal entrar-hi. En canvi, sí que s'ha de ressaltar l'excepcionalitat del conjunt, que comprèn l'únic mosaic en cúpula del món romà conservat fora de Roma, creat per tallers de primera línia i amb materials d'òptima qualitat. Per altra banda, la troballa d'elements de decoració arquitectònica paleocristiana en les vil·les del Cogoll (Alcover) i Paret Delgada (La Selva del Camp), ha fet plantejar la possible presència de parròquies en contextos rurals⁷⁴, però són hipòtesis que caldrà comprovar mitjançant excavacions arqueològiques. Tot i això, la cristianització del camp fou més tardana -com significativament denota l'origen del mot “pagà” (de *pagus*, casa de camp), i mentre Centcelles ja feia anys que estava construït, a la vil·la romana de La Barquera (Perafort), situada a pocs kilòmetres, encara s'hi enterrava seguint uns rituals funeraris plenament pagans⁷⁵.

Es coneix la implantació del cristianisme a la ciutat des de temps ben antics. La primera notícia la proporcionen les actes del martiri de Sant Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi a l'amfiteatre l'any

la que referenciarem el principals treballs: CAMPRUBÍ 1952; SCHLUNK 1988; ARBEITER/KOROL 1989; ARCE 2002; DUVAL 2002 i GALDÓN 2002-2003-2004.

74. MUÑOZ 2001: 74

75. LÓPEZ 1993b; LÓPEZ/PiÑOL 1995

Fig. 14. Vista general de la sala de Centcelles amb els mosaics recobrint l'interior de la cúpula. Foto: Arxiu MNAT/R. Cornadó

259, sota la persecució de Valerià⁷⁶. Centcelles constitueix una mostra primerenca de l'art cristià i la necròpolis paleocristiana al costat del riu Francolí, amb un període àlgid que se situa entre mitjans del segle IV i mitjans del V, és una mostra de la importància de la comunitat cristiana de Tàrraco en aquests moments. Els textos d'aquests anys, especialment diverses epístoles, mostren el paper del bisbe de Tàrraco com a primat. A l'existència de la catedral, encara no localitzada, s'hi sumaren sobre l'any 400 la construcció de dues basíliques funeràries extramurs de la ciutat, una de les quals contenia les despulles dels màrtirs. La basílica septentrional mostra la presència d'un quadripòrtic i un transsepte, elements ben típics de l'arquitectura paleocristiana i mostra de les excel·lents relacions amb la capital, Roma⁷⁷. No es poden obviar tampoc els intensos contactes amb Àfrica, testimoniats pels textos i per l'arqueologia.

L'època visigoda

L'enfonsament de l'Imperi romà significà per la ciutat de Tàrraco el començament de la pèrdua del poder polític. Des de l'últim quart del segle V entrà a formar part del regne visigòtic de Tolosa. Malgrat tot, mai va deixar de ser una ciutat important, sobretot en l'aspecte religiós, com a seu metropolitana, que només va perdre pes un segle més tard amb la capitalitat de Toledo. En aquesta època la població s'havia concentrat en dos nuclis: la part alta i el port⁷⁸. El domini visigot probablement només va significar per a la població un canvi en les classes dirigents, i no sembla haver arribat cap contingent important de població germànica. En el segle VI encara es mostren signes de vitalitat amb la construcció del possible conjunt episcopal en el punt culminant de l'acròpolis i la basílica de l'amfiteatre⁷⁹. Pel segle VII es coneixen molt poques dades, i pels anys 713-714 amb la invasió musulmana es té referència de la fugida per mar de Pròsper, el bisbe

76. FRANCHI DEI CAVALIERI 1959

77. LÓPEZ 2006

78. MACIAS 2000c

79. AQUILUÉ 1993 i TED'A 1990. La cronologia dels dos edificis queda concretada a MACIAS 1999

de la ciutat, cap Itàlia⁸⁰, començant llavors un període fosc tant per la ciutat com per tot el Camp de Tarragona, que duraria més de tres segles, fins la reconquesta.

A finals del segle V els visigots s'establiren de forma definitiva a la península Ibèrica. L'agricultura visigoda perpetua la llarga tradició romana, tot i que es van produir certs canvis en l'aristocràcia romana que les posseïa. L'agricultura fou la base econòmica del regne visigot. S'ha escrit que l'aristocràcia romana va conservar el seu patrimoni i la seva posició social en el regne visigot⁸¹, però per als segles VI i VII es fa molt difícil identificar-la. La institució del colonat com a tal desapareix, però els homes lliures, moguts per la necessitat, s'acollien als rics propietaris que els cedien terres a canvi d'una compensació econòmica i uns lligams que prefiguren el feudalisme medieval. La legislació mostra una gran preocupació pel camp des de tots els punts de vista. Leovigild va mantenir les propietats rurals en mans romanes, atès que part dels ingressos reials provenien d'aquestes, i al mateix temps va derogar la llei que prohibia els matrimonis mixtos entre gots i romans, fet que va facilitar el pas d'aquestes finques a mans de l'aristocràcia visigoda. En quant als tipus i sistemes de conreu, hi ha una clara continuïtat amb la baixa època romana. L'arqueologia presenta moltes dificultats perquè són escassos els jaciments rurals que poden adscriure's al segle VI i VII. Sovint les restes es redueixen a alguns materials esparsos sobre vil·les romanes. Es dibuixa, però, un panorama tendent a l'autarquia i a un comerç de curta distància encarat a proveir les ciutats més properes. Segons els textos legals, el cereal sembla haver estat el principal conreu de temps visigots, seguit per un també important conreu de la vinya. En canvi, de les poques referències a l'oli se n'ha deduït que la seva producció era deficitària⁸². També en serien prova les àmfores oleàries que es troben sobretot en els jaciments urbans. Cas a part és l'arqueologia de les ciutats, sobretot d'aquelles ben comunicades per mar com Tàrraco, en que fins el segle VII continuen arribant productes importats, per exemple, d'Orient.

80. SERRA VILARÓ 1943

81. PALOL 2005: 496

82. PALOL 2005: 498

Els centres monacals mereixen un esment especial. Se sap que en època visigòtica hi havia monestirs que posseïen un ric patrimoni fundiari, però a Catalunya només es té constància, pels textos, del fundat pel bisbe de Girona, Joan de Bíclarum, a la seva diòcesi⁸³. Per saber com estructuraven les propietats agràries d'aquests monestirs comptem, a més de les regles de Sant Isidor de Sevilla i Fructuós de Braga, amb el cas del monestir d'Assan, conegut també a través dels textos. Aquest estava situat en el Pirineu aragonès, i es coneix un document pel qual l'any 551 el diaca Vicenç feia donació de les seves propietats agràries formades pels edificis, camps de cereals, vinyes, oliveres, hortes, prats, l'aigua i les sèquies, pagesos i ramats. És destacable que la propietat està dividida en parts i cada part té el seu centre d'explotació, a semblança dels masos⁸⁴; és a dir, que el concepte de *villa* com a centre d'un latifundi ha desaparegut.

Més proper a nosaltres encara podríem esmentar el cas de Tàrraco. Els primers anys del segle V es construí, a molt poca distància de la necròpolis paleocristiana una segona basílica funerària. Clarament lligats amb aquest temple hi ha uns pocs edificis d'evident caràcter agrari, entre els que destaca una gran bassa per al rec i una possible premsa de vi, que denoten l'existència d'una explotació agrària aprofitant les riques terres properes al riu Francolí (*fig. 15*). Se sap per la documentació antiga que a Roma la fundació de tota església s'havia de fer associada a unes rendes que garantissin el seu manteniment. Per aquesta església de Tàrraco hom ha proposat que aquests edificis agraris fossin el centre d'explotació d'uniques terres destinades a obtenir uns beneficis per al manteniment del temple funerari⁸⁵.

A finals del segle V i principis del VI es produeixen una sèrie de transformacions generals en les vil·les per les quals les zones riques i espais de representació –aules, termes– queden amortitzats en favor d'usos més pràctics. En nombroses *villae* antigues els àmbits nobles passen a tenir altres funcions de tipus productiu com ara magatzems⁸⁶.

83. Io. Bicl., *Chron*, 587

84. FORTACIN 1983; DÍAZ 2003

85. LÓPEZ 2006: 274

86. CHAVARRIA 1996; CHAVARRIA 2001

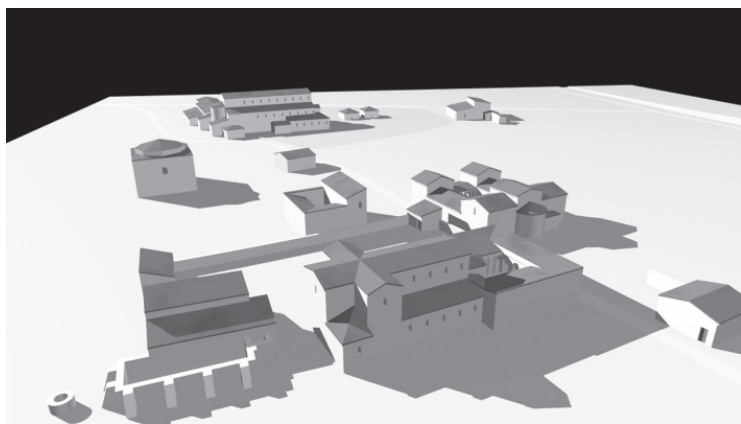

Fig. 15. Edificis de caire agrícola associats a una basilica paleocristiana a les afores de Tàrraco. S'observen a baix, a l'esquerra, una gran bassa per al rec a la que s'adossa un edifici que aixoplugava una premsa de vi. Restitució: JTFM Arquitectes.

És significatiu el cas de Torre Llauder (Mataró), on s'instal·la un magatzem de *dolia* en una habitació pavimentada amb mosaic⁸⁷. Els propietaris sacrifiquen el luxe en favor de la producció i esdevenen més “pagesos”. Es continuen documentant premses per a la elaboració de vi i oli. Un altre fenomen que es detecta en aquest moment és la presència d'enterraments en l'interior d'espais abandonats de la vil·la. A Vilauba (Camós) es reaprofiten a finals del segle V o principis del VI les restes de la vil·la per bastir una unitat productiva que consta d'una premsa, un pati i algunes habitacions annexes, la qual té una perduració fins a mitjans del segle VII. Quan aquesta estructura ja no està en ús es documenta una cabana de 12 m² —testimoniada pels forats de pal— que s'ocupa fins ben entrat el segle VII⁸⁸.

A partir de finals del segle VI i fins la invasió musulmana les restes arqueològiques desapareixen de la majoria de les antigues *villae*. En els pocs casos de continuïtat es detecten estructures precàries que mostren que el model romà de *villa* s'ha esvaït completament. En el camp s'ha produït una fragmentació de l'hàbitat en nuclis més reduïts de producció. L'assentament de la mà d'obra es dispersa i no es

87. PREVOSTI/CLARIANA 1988

88. CASTANYER/TREMOLEDA 1999

distingeix cap centre més ric que articuli els restants. Paral·lelament a aquesta reestructuració del camp comencen a aparèixer altres formes d'hàbitat, que s'han d'entendre com petits poblats (*vici*). Alguns d'ells estan encimbellats: són els casos del poblat amurallat de Puig Rom (Roses)⁸⁹ i de Bovalar (Serós)⁹⁰, aquest darrer amb una basílica cristiana. Altres estan situats en planes com els de Can Gambús 1 (Sabadell), on s'han excavat grans cabanes, magatzems semisoterrats, sitges, *lacus* i tombes dels segles VI-VIII⁹¹, Can Torras (Castellar del Vallès)⁹², Vilaclara (Castellfollit del Bages)⁹³, més reduït que els anteriors o La Solana (Cubelles)⁹⁴. Es tracta d'assentaments de caràcter civil construïts de nova planta, atès que no succeeixen cap *villa* anterior. En aquests poblats, de base fonamentalment agrícola, s'han trobat nombrosos estris per al treball del camp, molins i sitges per a la mòlta i emmagatzematge del gra i premses per a l'elaboració del vi i l'oli. A Bovalar inclús s'han trobat els cèrcols de ferro de les bótes de vi. Aquesta quantitat de troballes es deu a que tant Bovalar com Puig Rom van ser destruïts violentament per un incendi, cosa que va permetre la conservació dels objectes. Les eines demostren una continuïtat amb les romanes, i cal destacar la presència d'esquellots o cardadors de llana que proven la importància de la ramaderia, una ramaderia que té preferència pels ovicaprins i suïds, seguits pels bòvids i cavalls.

Els estudis pol·línics efectuats en l'àrea catalana indiquen per aquesta època visigòtica un context ambiental caracteritzat per grans deforestacions causades per incendis i talls dels boscos seguits per l'expansió de plantes herbàcies que suggereixen la pràctica d'activitats ramaderes extensives transhumants. Si en època romana parlàvem d'un cert equilibri entre les àrees conreades i el bosc, per aquest període es constata una expansió de les pastures i per tant de la ramaderia que devia suposar un cert retrocés de l'agricultura i que

89. PALOL 2004

90. PALOL 1989

91. ROIG/COLL 2004

92. COLL/ROIG 2006

93. ENRICH, J. *ET ALII* 1995

94. BARRASETAS 2003

acabaria ocasionant l'erosió dels sòls i la formació d'àrees deltàiques en la desembocadura dels rius⁹⁵.

Al Camp de Tarragona l'estudi del poblament rural d'època visigòtica està per fer. Són molt poques les *villae* que han conservat restes materials dels segles VI i VII. Aquest fet es deu a una més difícil identificació de les restes materials d'aquestes èpoques, a un major arrasament dels estrats superiors, a la major fragilitat de les estructures arquitectòniques (sovint de pedra i fang o fusta) i, potser, a una menor quantitat de jaciments. Algunes vil·les presenten restes d'aquests segles, que sovint es limiten a petites refaccions en estructures anteriors, la presència d'enterraments o la troballa de materials (ceràmica, sive·lles, etc.). La vil·la dels Munts, després de l'incendi del segle III, tornà a ser habitada. Per al període visigòtic es coneix una sivella de cinturó (*fig. 16*) i materials dels segles VI i VII que possiblement arriben fins la invasió musulmana en la zona més alta del jaciment⁹⁶. També una necròpolis amb un mínim de 186 individus inhumats que es data a partir de mitjans de segle IV fins el VI o VII indica un poblament estable a redós de l'antiga vil·la⁹⁷. Malauradament els estrats tardans foren excavats fa més de 30 anys sense que els resultats hagin vist la llum. A la vil·la de Cal·lípolis es detecta a partir del segle IV una reducció dels espais, amb l'abandonament de les àrees perifèriques, la reducció del conjunt termal i l'aparició d'enterraments. Continuen en actiu com una excepció els banys de la vil·la, que després de successives reformes orientades vers la reducció d'espais, acaba amb la darrera datable, segons sembla, en ple segle VI⁹⁸. A la vil·la de la Llosa es construeix a principis del segle V un nou edifici molt mal conegut que va funcionar fins a finals del segle VI, al voltant del qual s'hi van realitzar alguns enterraments⁹⁹.

Evidentment amb unes dades tan escadusseres es fa difícil saber com es distribuïa el poblament rural dels segles VII fins a comença-

95. RIERA 2003 i NAVARRO 2005: 564

96. OTIÑA 2005

97. GARCIA ET ALII 1999

98. MACIAS 2000b

99. GARCIA ET ALII 2001

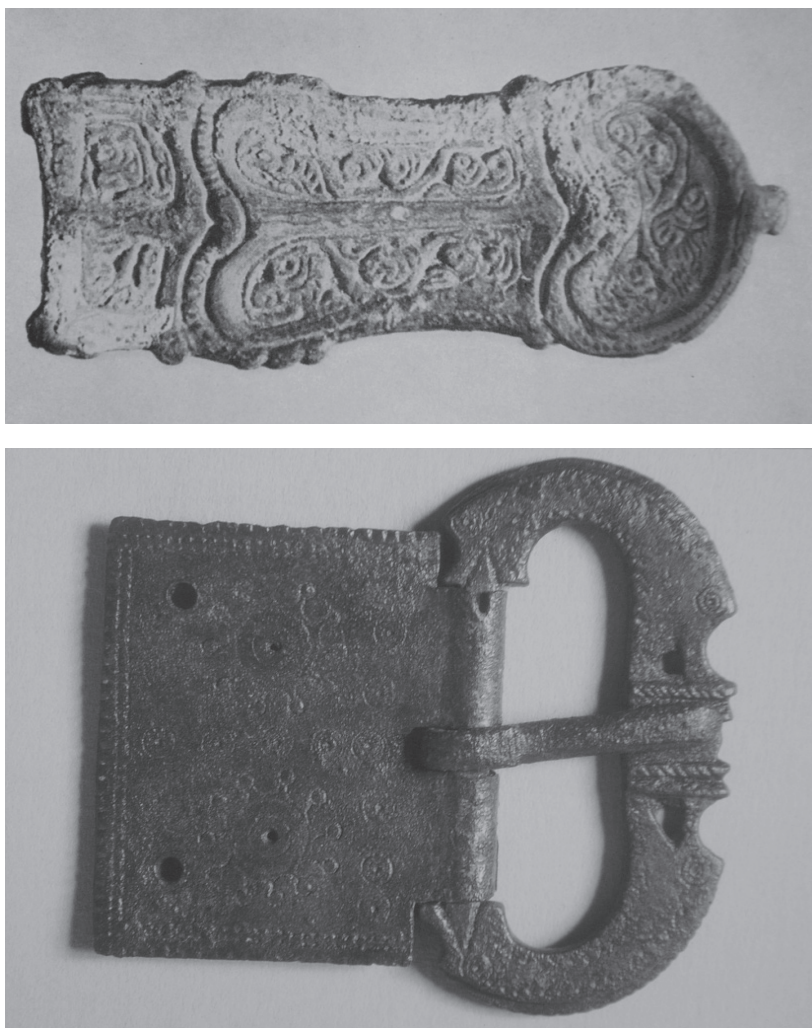

Fig. 16. Dues sivelles visigòtiques de bronze localitzades en jaciments rurals del Camp de Tarragona: a dalt, procedent dels Munts d'Altafulla (extret de Berges 1970); a baix, trobada La Llosa de Cambrils. Foto: MHC/Francisco Bedmar.

ment del VIII al Camp de Tarragona, quines formes tenia i de quina manera va incidir la invasió musulmana. És un desconeixement gairebé complet que durarà fins l'època de la reconquesta, quan entrarem de ple en el món medieval.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.J.; PUCHE, J.M. (1997): "La transformació urbana de Tàrraco al s. IV dC. Noves dades arqueològiques", a: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (Girona, 1995)*. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVII: 923-938.
- ADSERIAS, M.; GARCIA, M.; TEIXELL, I. (2001): "Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les *villae* del Mas dels Canonges i del Camí Vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)", *Butlletí Arqueològic*, 23: 213-247.
- ADSERIAS, M.; RAMON, E. (2004): "La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)", *Quadrerns de Vilaniu*, 45: 5-18.
- ALFÖLDY, G. (1991): *Tarraco*, Fòrum, 8, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. (1993): *La seu del Col·legi d'Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Tarragona.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J. (1991): "La cronologia de les muralles de Tàrraco", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 271-303.
- ARBEITER, A.; KOROL, D. (1989): "El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio", *Butlletí Arqueològic*, 10-11: 193-244.
- ARCE, J. (2002): *Centcelles: el monumento tardorromano: iconografía y arquitectura*, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 25.
- AROLA, R.; BEA, D. (2002): "La vil·la romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)", *Butlletí Arqueològic*, 24: 75-95.
- ARRAYÁS, I. (2005): *Morfologia històrica del territori de Tàrraco (ss. III-I aC.)*, Col·lecció Instrumenta, 19. Barcelona.
- BALIL, A.; MONDELO, R. (1985): "El mosaico con representación de peces hallado en las proximidades de Tarragona", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 51: 251-255.
- BARRASSETAS, E. (2003): "El jaciment de La Solana (Cubelles - El Garraf)", a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, El Vendrell: 383-392.
- BERGES, M. (1970): "Informe sobre Els Munts", *Boletín Arqueològic*: 140-150.
- BERGES, M. (1977): "Nuevo informe sobre Els Munts", *Estudis Altafullencs*, 1: 27-47.
- BURCH, J. (1996): "Lús de sitges en època republicana al NE de Catalunya", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6: 207-216.
- CAMPRUBÍ, F. (1952): *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona.
- CARRETÉ, J.M.; KEAY, S.J.; MILLET, M. (1995): *A roman provincial capital and his hinterland: The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Journal of Roman Archaeology, Suppl., 15, Ann Arbor.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1999): *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CHAVARRÍA, A. (1996): "Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X: 165-202.

- CHAVARRÍA, A. (2001): "Poblamiento rural en el *territorium* de *Tarraco* durante la Antigüedad Tardía", *Arqueología y Territorio Medieval*, 8: 55-76.
- COLL, J.M.; ROIG, J. (2006): "La intervenció arqueològica als Horts de Can Torras (Castellar del Vallès): un assentament del neolític i un vilatge de l'antiguitat tardana", *Tribuna d'Arqueologia*, 2003-2004, Barcelona: 113-127.
- CORTÉS, R.; BERMÚDEZ, A.; LUCENA, A.M. (1985): "Aportaciones al estudio del columbario de Vilarrodona", *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza: 755-758.
- DÍAZ, C. (2003): "Poblamiento y organización del espacio: la Tarraconense pirenaica en el siglo VI", *Antiquité Tardive*, 11: 223-237.
- DUPRÉ, X. (1994): *L'arc romà de Berà*, Barcelona.
- DUVAL, N. (2002): "Le problème d'identification et de datation du monument de Centcelles, près de Tarragone", *Antiquité Tardive*, 10: 443-459.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. PEDRAZA, LL. (1995): *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament de l'Antiguitat Tardana*, Igualada.
- FABRA, E.; VILALTA, E. (e/p): "El poblat ibèric del Vilar: la seva destrucció", a *Història de Valls*, vol. 2, Valls.
- FORTACIN, J. (1983): "La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto", *Cuadernos de Historia J. Zurita*, 47-48: p. 7-70.
- FRANCHI DEI CAVALIERI (1959): "Las actas de San Fructuoso de Tarragona", *Boletín Arqueológico*: 1-70.
- GALDON, R. (2001-2002-2003): "El mosaic de Centcelles", *Butlletí Arqueològic*, 24, 25 i 26: 131-184; 171-254; 79-174.
- GARCIA, M.; MACIAS, J.M.; TEIXELL, I. (1999): "Necròpolis de la vil·la dels Munts", a: *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*: 278-279.
- GARCIA, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.M.; PUCHE, J.M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J.M. (2001): *La vil·la romana de La Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Cambrils.
- GEBELLÍ, P. (1996): "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de La Canaleta i el segell *Philodamus* (Vila-seca, Tarragonès)", *Butlletí Arqueològic*, 18: 69-96.
- GÜELL, M.; SÁNCHEZ REAL, J. (1994): "Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense*, 13: 77-94.
- GUITART, J. (1994): "Un programa de fundacions romanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C." a: *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona 1993), Tarragona, 1994: 205-214.
- HAUSCHILD, T. (1972): "Untersuchungen im monument von Centcelles (Tarragona)", a: *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana* (Barcelona, 5-11 d'octubre de 1969), Barcelona: 333-338.
- HAUSCHILD, T. (1983): *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- HAUSCHILD, T.; ARBEITER, A. (1993): *La vil·la romana de Centcelles*, Barcelona.
- HIENARD, J. (1978): "Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ", *Numisma*, 150-155: 307-321.

- IRC I. FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984): *Inscriptions Romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino)*, Paris.
- JÁRREGA, R. (1990): "La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema histórico-arqueológico", *Studia Historica. Historia Antigua*, VIII: 21-27.
- JÁRREGA, R. (1995): "Les àmfores del Camp de Tarragona i la producció del vi tarracense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5: 179-194.
- JÁRREGA, R. (1996): "Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de Tárraco (Hispania Citerior)", *Journal of Roman Archaeology*, 9: 471-483.
- JÁRREGA, R. (2004): "Tarraco Scipionum Opus. ¿Escipión Emiliano, fundador de Tarraco?", *Butlletí Arqueològic*, 26: 23-65.
- KOPPEL, E. (1993): "La escultura del entorno de Tarraco: Las villae", a: *Actas de la I reunión sobre escultura romana en Hispania*: 221-237.
- Koppel, E. (2000): "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Madrider Mitteilungen*, 41: 380-394.
- LÓPEZ, J. (1993a): "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts" a: *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0: 56-79.
- LÓPEZ, J. (1993b). *La vil·la romana de La Barquera (Perafort)*, Arqueologia d'Intervenció, 3, Tarragona.
- LÓPEZ, J. (2006): *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta, 4, Tarragona.
- LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (1995): "El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, 17: 65-120.
- MACIAS, J.M. (1999): *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis, 1, Tarragona.
- MACIAS, J.M. (2000a): "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat", a: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana, Documents d'Arqueologia Clàssica* 3, Tarragona: 83-106.
- MACIAS, J.M. (2000b): "La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)" a: *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3, Tarragona: 207-222.
- MACIAS, J. M. (2000c). "Tàrraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica", a: RIBERA, A. (coord.): *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*: 259-271.
- MACIAS, J.M.; MENCHON, J. (ed.) (e/p): *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias*. Sèrie Hic et Nunc, 1, Tarragona.
- MAROT, T.; RAMOON, E. (1999): "Conjunt monetari de la vil·la dels Munts", a *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*: 341.
- MARTÍN, A.; ALEMANY, J. (2002): "La intervenció arqueològica a Sant Amanç", a: *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés* 19-35.
- MATEU, F. (1959): "El hallazgo de denarios romanos de Altafulla", *Boletín Arqueológico*: 53-58.

- MUÑOZ, A. (2001): *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Tarragona.
- NAVARRO, R. (1999a): "Vil·la Fortunatus", a: *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*: 146-147.
- NAVARRO, R. (1999b): "Mosaics romans a la vil·la de Paret Delgada", a: *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*: 133-134.
- NAVARRO, R. (2005): "La documentació arqueològica", a GUITART, J. (Coord.): *Història agrària dels Països Catalans. I. Antiguitat*: 513-585.
- ÑACO, T. (1999): "La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): un modelo a debate", *Studia Historica. Historia antigua*, 17: 321-369.
- OLESTI, O.; MASSÓ, J. (1997): "Une limite de propriété rurale dans l'ager Tarraconensis", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 23/2: 224-232.
- OTIÑA, P. (2005): *La vil·la romana dels Munts (Altafulla)*. Reus.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO J. (2002): "De Cese a Tàrraco, Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52, 107-136.
- PALET, J.M. (2003): "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic", a: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*: 213-226.
- PALET, J.M. (2005): "Estructuras agrarias en el territorio de Tàrraco (Tarragona): organización y dinámica del paisaje en época romana", a BOUET, A.; VERDIN, F. (eds.): *Territoires et paysages de l'âge du fer au moyen âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau*: 213-126.
- PALOL, P. (1989): *El Bovalar (Seròs, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Barcelona.
- PALOL, P. (2004): *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie monogràfica, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 22.
- PALOL, P. (2005): "Economia i societat del baix imperi i l'època visigoda", a GUITART, J. (Coord.): *Història agrària dels Països Catalans. I. Antiguitat*: 483-511.
- PALLEJA, LL. (1994): *Excavacions al velòdrom: un centre terrisser d'època romana (Mont-roig del Camp, Baix Camp)*, Barcelona.
- PEREIRA-MENAUT, G. (1987): "El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el alto Imperio", a: *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines, 9: 349-365.
- PINOL, LL. (1993): "El conjunt termal de Centcelles (Constantí)", a: *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0: 84-100.
- PINOL, LL.; LÓPEZ, J. (2001): "Complejos termales en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (Ager Tarraconensis)", *Arqueologia y Territorio Medieval*, 8: 77-96.
- PREVOSTI, M. (2005): "L'arqueologia del vi", a GUITART, J. (Coord.): *Història agrària dels Països Catalans. I. Antiguitat*: 391-401.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.F. (1988): *Torre Llauder*, Barcelona.

- PUIG I CADAFALECH, J. (1931): "Sepulcres d'Alcover", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VII (1921-26): 88-90.
- REMOLÀ, J.A. (2003): "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Butlletí Arqueològic*, 25: 57-87.
- RIERA, S. (2003): "Evolució vegetal al sector de Vilanova-Cubelles (Garraf) en els darrers 3000 anys: processos naturals i transformacions antròpiques d'una plana litoral mediterrània", a *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*: 303-312.
- RIT, ALFÖLDY, G. (1975): *Die Romischen Inschriften von Tarraco*. Madrider Forschungen, 10. Berlín.
- ROIG, J.; COLL, J.M. (2004): *El vilatge d'època visigòtica de Can Gambús 1 de Sabadell*, Sabadell.
- ROVIRA, J.; DASCA, A. (1994): *La Torre dels Escipions*, Tarragona.
- RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D., MAR, R. (2006): "El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones" a: VAQUERIZO, D.; MURILLO, J.F. (eds): *El Concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León*: 391-418.
- SÁNCHEZ, E.; JÁRREGA, R. (2000): "Excavació arqueològica a la vil·la romana del Mas d'en Gras" a: *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3: 243-255.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Barcelona.
- SCHLUNK, H. (1988): *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, Madrider Beiträge, 13, Mainz am Rhein.
- SERRA RÀFOLS, J. DE C. (1965): "La destrucció del poblado ibérico de Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro)", *Ampurias*, 26-27: 105-134.
- SERRA VILARÓ, J. (1932): *Excavaciones en Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116. Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. (1943): *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Barcelona.
- TARRATS, F.; MACIAS, J.M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J.A. (2000): "Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Ager Tarraconensis)", *Madrider Mitteilungen*, 41: 358-379.
- TED'A (1990): *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. (2000): "El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)" a: *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3: 275-284.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. (2002): "El centre de producció ceràmic de Les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)", *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*: 259-276.
- VILASECA, A.; CARILLA, A. (1998): "L'assentament romà de La Clota (Creixell, Tarraconès)", *Citerior*, 2: 189-201.